

Розділ VI

ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 003.6.079(083.132)«СОФІЯ КИЇВСЬКА»
В.В. КОРНІЄНКО

Молитовний напис Брячислава Святополковича з Софії Київської¹

У статті висвітлюються результати дослідження молитовного напису, що знаходиться на фресці з образом Св. Анни в центральній наві Софії Київської. Встановлено, що графіті виконане сином київського князя Святополка Брячиславом у 1110–1113 роках. Встановлено, що Павло було християнським ім'ям Брячислава, й цей факт, разом із аналізом інформації літописної статті 6612 р., дозволив визначити вірогідну дату народження князя, окресливши її 15-м січня 1105 р.

Ключові слова: Софія Київська, графіті, молитовний напис, Святополк Брячиславович, генеалогія Рюриковичів.

ГІПОМО-ПРАВОУ
СВО-МОУГРѢШЬ---
--ОГОУМОУБРАУНСЛ---
--АВЪЛОУ

У процесі сучасних досліджень графіті Софії Київської в центральній наві собору на західній грані південної лопатки північно-західного підкупольного хрещатого стовпа на фресці з образом святої мучениці Анни [1] (рис. 1) виявлено виконаний за традиційною молитовною формулою запис, що одержав порядковий номер 1622 (рис. 2). Збереженість графіті досить добра, позаяк, незважаючи на окремі дрібні вибоїни та слабе розчищення поверхні тиньку від олійної фарби XIX ст., більшість його складових впевнено ідентифікується. З розбивкою на слова та відновленням утрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(оспод)и помо[з]и равоу сво[Е]моу
грешь[номоу оуб]огоумоу Брячисл[авоу П]авълоу.

(Господи, помози рабу своєму, грішному, убогому Брячиславу-Павлу).

¹ В основу статті покладена доповідь автора на V Міжнародній науково-практичній конференції «Софійські читання» (м. Київ, 28–29 травня 2009 р.)

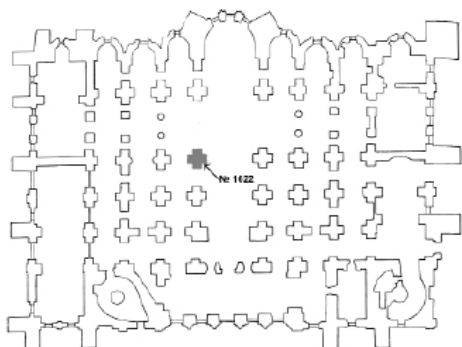

Рис. 1. Схема першого поверху Софії Київської. Колором виділений другий від вівтаря південний хрещатий стовп центральної нави, стрілка вказує місце розташування графіті № 1622.

ку. Тобто, графіті виконувалося не на замовлення кліриком собору, а особисто Брючиславом, який, можливо, за зразок взяв розташовані поруч на фресці з образом св. мученика Лазаря (№ 195) та Симеона (№ 1575) – близьких за часом молитви. Останні виконані за розширеною традиційною формулою й включають прикметники **грѣшньнъ** та **оубогъ**. Автор запису був людиною невисокого зросту, на що вказує незначна висота розташування графіті, що становить 128 см від рівня підлоги. Показово, що Брючислав-Павло вказав не лише хрестильне, але й князівське титульне ім'я. Це дозволяє стверджувати, що він на момент виконання графіті тримав власне княжіння, адже саме князівські імена фіксували статус їх носіїв у системі родових відносин [3]. Л. Войтович називає 5 князів з таким іменем: чотирьох із полоцької гілки (Брючислав Ізяславич, Брючислав Давидович та два Брючислави Васильковичі) й одного – Брючислава Святополковича – з турівської [4]. Щоправда, в усіх випадках ми не маємо відомостей про те, що котрийсь з них мав хрестильне ім'я Павло.

Відповідно до палеографічного датування запису його автором з-поміж відомих нам Брючиславів могли бути Брючислав Давидович або Брючислав Святополкович. Утім, літописні відомості щодо обох украй фрагментарні.

Так, Брючислав Давидович згадується під 1127 р. в Лаврентіївському [5] та Іпатіївському літописах [6] як учасник усобиці між полоцькими князями та Мстиславом Володимировичем: **Изяславъ иде пакы Изяславу къ стрѣма своимъ вода с собою и Брючислава затъ**

За формою написання **б** з петлею кутом вперед і виступом зверху, прямолінійної **р** з округлою маленькою петлею, **ѣ** в складі дифтонга, яка повністю знаходиться у рядку, **в**-подібної **ч** та **ь** з округлою петлею, графіті може бути датоване в межах кінця XI – першої чверті XII ст. [2].

Напис видряпаний не зовсім вправно, літери мають різний формат, рядки нерівні. Це видає людину грамотну, але без достатньої практики в письмі, зосібна, у видряпуванні записів по твердому фресковому тиньку. Тобто, графіті виконувалося не на замовлення кліриком собору, а особисто Брючиславом, який, можливо, за зразок взяв розташовані поруч на фресці з образом св. мученика Лазаря (№ 195) та Симеона (№ 1575) – близьких за часом молитви. Останні виконані за розширеною традиційною формулою й включають прикметники **грѣшньнъ** та **оубогъ**. Автор запису був людиною невисокого зросту, на що вказує незначна висота розташування графіті, що становить 128 см від рівня підлоги. Показово, що Брючислав-Павло вказав не лише хрестильне, але й князівське титульне ім'я. Це дозволяє стверджувати, що він на момент виконання графіті тримав власне княжіння, адже саме князівські імена фіксували статус їх носіїв у системі родових відносин [3]. Л. Войтович називає 5 князів з таким іменем: чотирьох із полоцької гілки (Брючислав Ізяславич, Брючислав Давидович та два Брючислави Васильковичі) й одного – Брючислава Святополковича – з турівської [4]. Щоправда, в усіх випадках ми не маємо відомостей про те, що котрийсь з них мав хрестильне ім'я Павло.

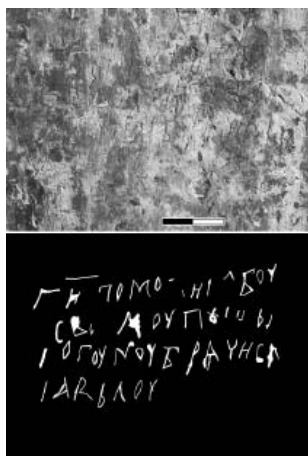

Рис. 2. Графіті № 1622 на фресці з образом св. Анни у центральній наві: фото та прорис. 1110-1113 пр.

Рис. 3. Прорисовка зворотного боку берестяної грамоти № 199 новгородського хлопчика Анфіма (подається за А.В. Арциховським). Рубіж XII-XIII ст.

р.: и родиса оу **С(в)**тополка с(ы)нгъ и нарекоша има кмѹ **Брячиславъ** [12]. Другий раз у літописній статті під 1127 р. ім'я князя згадується у зв'язку зі смертю 28 березня та його похованням 5 квітня [13]; цю ж інформацію повідомляє Никонівський літопис: **Престависа князь Брячиславъ, сынъ Свѣтополчъ меншій, мѣсяца марта въ 28, а погребенъ апреля въ 5** [14].

Слід зазначити, що Л. Войнович [15] пише, ніби Брячислав Святополкович помер 28 березня 1123 р. в Турові. Швидше за все, тут наявна друкарська помилка, хоча дата смерті Брячислава «28.03.1123» наводиться Л. Войтовичем двічі у статті. Далі дослідник пише, що князя поховано 5 квітня 1127 р. у Києві, і цей факт міг бути своєрідною декларацією турівської династії своїх прав на Київ. Як на джерело інформації Л. Войтович посилається на відповідні статті Лаврентіївського та Никонівського літописів, однак в них повідомляється про дати смерті та поховання Брячислава, ніяких відомостей про місце його смерті (Турів) та поховання (Київ) літописні статті не містять.

Незважаючи на лаконічність літописних повідомлень, маємо ряд цінних свідчень щодо можливостей перебування Брячислава у Києві: він був сином Святополка-Михайла Ізяславича (1050–1113), який посідав великокнязівський престол з 1093 до 1113 р. [16]. Відтак, дитинство княжич провів у стольному граді. Але чи міг він бути автором молитовного запису, адже на момент його можливого виконання мав не більше дев'яти років? Відповісти на це питання ми можемо, звернувшись до результатів дослідження новгородських берестяних грамот, зокрема, виявлених у південній частині Неревського розкопу фрагментів берести з учнівськими вправами та малюнками хлопчика Онфіма. На думку В. Арциховського, Онфімові було чотири-п'ять, максимум шість років [17], однак, незважаючи на такий юний вік, хлопчик доволі впевнено виводить складові традиційних формул (рис. 3–4) для берестяних листів «Поклон від Онфіма

свогю [7]. Хоча в літописі князя названо зятем Ізяслава, дослідники схилиються до думки, що Брячислав був одружений з донькою Мстислава Володимировича Ксенією [8]. Полоцькі князі в ході усьобиці зазнали поразки й були вислані до Візантії, в т.ч. й Брячислав: на користь цього наводиться інформація новгородського архієпископа Антонія (Добрині Ядрейковича), який у 1200 р. бачив у Константинополі в церкві Даниїла Стопника могилу Ксенії Брячиславлі [9].

Як бачимо, жодних достовірних відомостей про перебування Брячислава Давидовича у Києві ми не маємо, тож навряд чи він міг бути автором молитовного запису.

Про народження Брячислава Святополковича літописи Лаврентіївський [10] та Іпатіївський [11] згадують під 6612 (1104/1105)

Рис. 4. Прорисовка берестяної грамоти № 203 новгородського хлопчика Анфіма (подається за А.В. Арциховським). Рубіж XII-XIII ст.

дозволяє припустити наявність у стінах храму школи. Дослідженнями графіті Софії Київської виявлено групу записів, що можуть бути пов'язані з діяльністю школи при кафедральному храмі; мова йде про абетки та про записи окремих граматичних вправ. Згідно спостережень Т. Рождественської, видряпування абеток середньовічними авторами виконувалося з розумінням їх сакральності, позаяк уявлення про святенність слов'янської азбуки відмічаються вже у ранній період слов'янської писемності – в IX ст. [19]. Водночас, дослідниця не відкидає версії А. Мединцевої та К. Попконстантинова, що абетки могли мати суто практичне значення й слугувати для тренування писця [20]. Саме з таких позицій варто розглядати виявлені, наприклад, у Георгіївському приділі початок абетки (№ 864) **а в в г**, поруч із яким той-таки автор прокреслив приклади утворення складів: **ав, ва** [21], або ж прокреслені поруч дзеркальна та звичайна літери **а** в графіті № 913 [22]. Як граматичну вправу варто розглядати записи № 917 (**во, во, го, до**) [23] або № 1122 (**ав, аз**) [24], оскільки приклади нашим графіті можна зустріти серед берестяних грамот, зокрема, виконаними згадуваним вище новгородським хлопчиком Анфімом [25]. До речі, на цій же фресці, де знаходиться запис Брячислава, з-поміж інших графіті можемо виділити початок абетки (рис. 5) та малюнок людини, явно виконаний дитиною (рис. 6). Всі ці графіті яскраво ілюструють навчання хлопчиків «учению книжному», безумовно позитивні результати якого ми можемо спостерігати на стінах храму. Тож визнання авторства запису № 1622 за юним Брячиславом Святополковичем цілком припустиме, що, до речі, пояснює осо-

до Даніли» (№ 199) або для молитовних записів «Господи, поможи рабу своєму Онфіму» (№ 203) [18].

З літописних джерел ми маємо відомості про функціонування у митрополічій Свягій Софії скрипторію, що, цілком логічно,

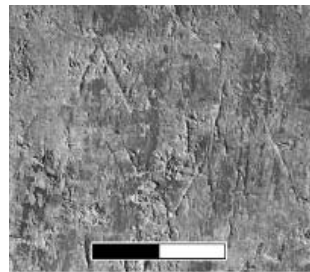

Рис. 5. Фото та прорис графіті № 1624 на фресці з образом св. Анни у центральній наві, що є початком абетки. Кінець XI – кінець XII ст.

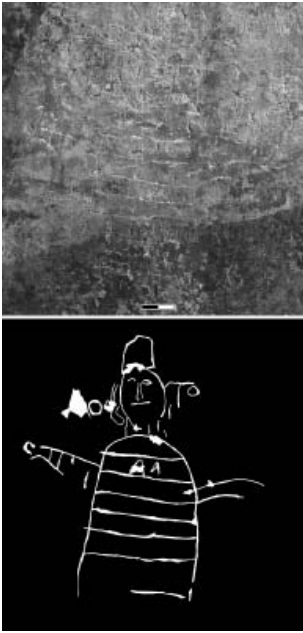

Рис. 6. Фото та прорис графіті № 1640 на фресці з образом св. Анни у центральній наві, що є зображенням людини. Вірогідно друга чверть XI – початок XIII ст.

бливості зовнішнього вигляду літер і незначну висоту графіті над рівнем підлоги.

Записана у графіті інформація дозволяє нам встановити хрестильне ім'я Брячислава – Павло та визначити найбільш імовірну дату його народження.

Між двома прямим датами статті 6612 р. Лаврентіївського літопису – 18 грудня, коли митрополичий стіл посів Никифор та 4–6 лютого, коли спостерігалось «знамення на небі» (дослідники розглядають описане в літописі «знамення» як явище сонячного та місячного гала, тобто, атмосферного ефекту розсіяння світла на мікрочастинках льоду в атмосфері [26]) – літописець уміщує відомості про безрезультатний похід загонів великокнязівського воєводи Путяти, сина Володимира Мономаха Ярополка, сіверського князя Олега Святославича та полоцького князя Давида Всеславича проти мінського князя Гліба Всеславича, а після цього – про народження у князя Святополка сина Брячислава. В літописній статті для датування походу вжито зворот **сеґо же лѣта нсходѣца**, тобто, *наприкінці цього 6612-го року*. На цій підставі дослідники відносять похід до лютого 1105 р., відтак, Брячислав мав би народитись цього ж місяця [27]. Проте, на нашу думку,

аналіз хронологічних викладок статті вказує, що похід на Мінськ і народження Брячислава відбулися дещо раніше. В літописній статті прямі дати розташовані у чіткій послідовності: 20 липня, 21 серпня, 6 грудня, 13 грудня, 18 грудня, 4–6 лютого. Відтак, похід і народження князя вкладаються у хронологічні рамки від 18-го грудня 1104 р. до 4–6 лютого 1105 р. У християнській традиції дитині надається ім'я святого, день пам'яті якого припадає на день її народження або близький до нього в часі. На означений хронологічний проміжок припадають 23 грудня – пам'ять Св. Павла, єпископа неокесарійського [28], 14 січня – пам'ять побиття преподобних отців на Синаї та в Раїфі, один з яких мав ім'я Павло, та 15 січня – пам'ять Св. Павла Фівейського [29]. Як бачимо з літописної статті, на момент народження Брячислава воєвода та князі з мінського походу вже повернулися (**възратишасѧ опать**). Отже, мусимо висувати, що Брячислав народився не 23 грудня, а 15 січня чи (менш вірогідно) в близький до цієї дати час. Відтак, мінський похід міг відбутися в другій половині грудня – першій половині січня 6612 (1104/1105) р. і тривав близько місяця. Цього часу цілком достатньо було для походу на **Мѣнескъ** та повернення до Києва: позаяк день переходу є змінною метричною одиницею, адже, на думку дослідників,

кінний день переходу займає від 46 км [30] до 75 км [31], на шлях від Києва до Мінська (близько 525 км) мало бути витрачено від 7 до 12 днів.

Таким чином, дослідження запису № 1622 дозволило уточнити хронологію літописних повідомлень, зокрема, щодо датування мінського походу кінцем грудня 1104 р. – першою половиною січня 1105 р., а також отримати нові дані з генеалогії Рюриковичів, зокрібно, встановити дату народження у Великого київського князя Святополка Ізяславича сина Брячислава-Павла – 15 січня 1105 р. Оскільки княжич указав у молитовному записі своє титульне ім'я, то, вочевидь, на момент його виконання він уже отримав власне княжіння. Це сталося, на думку дослідників, близько 1110 р. [32]. Отже, найбільш вірогідним часом виконання графіті варто визнати 1110–1113 роки.

Джерела та література

1. Образ святої за іконографією визначений Н. Нікітенко (див.: *Никитенко Н. Святая София Киевская / Никитенко Н.Н. – К.: «Горобець», 2008. – С. 227.*)

2. Для палеографічного датування нами застосовуються таблиці зразків написання літер, розроблені Б. Рибаківим на основі датованих написів XI–XIV ст., А. Залізником на основі корпусу новгородських берестяних грамот XI–XV ст., Л. Черепніним на підставі вивчення писемних пам'яток XI–XIX ст. (див.: *Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков / Рыбаков Б.А. / Свод археологических источников, вып. Е–144. – М.: «Наука», 1964; Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование / Зализняк А.А. // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.) – М., 2000.; Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: «Русские словари», 2000, *Черепнин Л.В. Русская палеография / Черепнин Л.В. – М.: Госполитиздат, 1956.*) Також використаний опис рукописних книг XI–XVII ст. Я. Запаса, де автор наводить фотографії сторінок рукописів (див.: *Запаса Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга / Запаса Я.П. – Львів: «Світ», 1995.* А також, звичайно, власні спостереження над особливостями палеографії датованих софійських графіті.*

3. *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики / Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. – М. «Индрик», 2006. – С. 118.

4. *Войтович Л.В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти / Войтович Л.В. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – С. 280, 286, 291, 294, 358.

5. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М.: «Языки русской культуры», 1997. – Ствп. 298.

6. ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. – М. «Языки русской культуры», 1998. – Ствп. 296.

7. ПСРЛ. Т. 1... – Ствп. 298.

8. *Войтович Л.В.* Вказана праця. – С. 286; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Вказана праця. – С. 269–270 (див. прим. 2).

9. *Войтович Л.В.* Вказана праця. – С. 462; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Вказана праця. – С. 275–76 (див. прим. 19).

10. ПСРЛ. Т. 1... – Ствп. 280.

11. ПСРЛ. Т. 2... – Ствп. 256.

12. ПСРЛ. Т. 1... – Ствп. 280.

13. Там само. – Ствп. 296.

14. ПСРЛ. Т. IX: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью (продолжение) – М.: «Языки русской культуры», 2000. – С. 154.

15. *Войтович Л.В.* Вказана праця. – С. 358.

16. Там само. – С. 355.

17. *Арциховский А.В.* Берестяные грамоты мальчика Онфима / Арциховский А.В. // Советская археология. – 1957. – № 3. – С. 222.

18. Там само. – С. 217 (див. рис. 2); 219 (див. рис. 3).
19. *Рождественская Т.В.* Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв. / Рождественская Т.В. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1992. – С. 16.
20. *Медынцева А.А., Попконстантинов К.К.* Надписи из Круглой церкви в Преславе / Медынцова А.А., Попконстантинов К.К. – София: Изд-во Болгарской академии наук, 1984. – С. 54.
21. *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К.: «Горобець», 2010. – С. 56 (див. табл. LXIX, 1).
22. Там само. – С. 63 (див. табл. ХСІ, 1).
23. Там само. – С. 63–64 (див. табл. ХСІІ, 2).
24. Там само. – С. 120 (див. табл. ССVІІ, 2).
25. *Арциховский А.В.* Вказана праця. – С. 216 (див. рис. 1).
26. *Святский Д.О.* Астрономия древней Руси / Святский Д.О. / Автор предисловий, комментариев и дополнений – М.Л. Городецкий. – М.: НП ИД «Русская панорама», 2007. – С. 100–101 (див. прим. 36).
27. Наприклад див.: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К.: «Дніпро», 1989. – С. 160.
28. Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 4 (декабрь). – С. 642–643.
29. Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1999. – Кн. 5 (январь), т.1. – С. 439–440, 484–491.
30. *Толочко П.П.* Київ і Русь. Вибрані твори. 1998–2008 рр. / Толочко П.П. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2008. – С. 321.
31. *Устюгов Н.В.* Очерки древнерусской метрологии / Устюгов Н.В. // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1946. – Вып. 19. – С. 305.
32. *Войтович Л.В.* Вказана праця. – С. 358.

***Корнієнко В.В.* Молитвенная надпись Брячислава Святополковича из Софии Киевской**

Статья посвящена публикации результатов исследования молитвенной надписи, находящейся на фреске с образом Св. Анны в центральном нефе Софии Киевской. Установлено, что граффити выполнено сыном киевского князя Святополка Брячиславом в 1110–1113 гг. В процессе анализа текста было определено, что Павел было христианским именем Брячислава, и этот факт, вместе с анализом летописной статьи 6612 г., позволил определить вероятную дату рождения князя, отнеся ее к 15 января 1105 г.

Ключевые слова: София Киевская, граффити, молитвенная надпись, Святополк Брячиславович, генеалогия Рюриковичей.

***Korniyenko V.V.* The prayer inscription of Bryachyslav Svyatopolkovych in Kyiv St. Sophia Cathedral**

The article deals with the results of investigation of prayer inscription located on the fresco with the image of St. Anna Sophia in the central nave of Kyiv St. Sophia Cathedral. It is determined that graffiti was done by Bryachyslav, the son of the Grand Prince Svyatopolk, in 1110–1113. The comparison mentioned in graffiti Bryachyslav's Christian name – Pavlo (Paul), with chronicles' information by 6612 shows that the 14th or 15th of January 15 in 1105 is the likely date of Bryachyslav's birth.

Key words: Kyiv St. Sofia Cathedral, graffiti, prayer inscription, Bryachyslav Svyatopolkovych, Rurykovychy's genealogy.